



НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

протоієрей Олександр Морозов (Ніжин)

НІЖИНСЬКІ ПОЛКОВНИКИ БРАТИ ЗОЛОТАРЕНКИ (історико-біографічний нарис)

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. висунула на політичну арену цілу плеяду видатних державних діячів – сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Здобуття національної незалежності та інтенсивне будівництво підвалин української козацької держави сприяли швидкому формуванню нової еліти, яка почала активно заступати місце панівної верстви попередніх часів – польської шляхти.

Серед видатних діячів тієї доби, яким пощастило залишити яскравий слід в історії України, були брати Золотаренки. По-різному склалася їхня доля. Але обох братів об'єднувало те, що життя та військову кар'єру вони пов'язали з Ніжином та Ніжинським козацьким полком. Драматичні колізії їхньої долі повною мірою віддзеркалюють складні та надзвичайно суперечливі процеси, що відбувалися у тогочасному українському суспільстві.



Брати Золотаренки – Іван і Василь [1] – та їхня сестра Ганна походили із заможної міщанської родини з міста Корсуня. Вже на початку Визвольної війни брати опинилися у лавах повсталих і посіли старшинські посади у козацькому війську. В козацькому реєстрі 1649 року серед старшини Корсунського полку значиться один з братів – Іван Золотаренко [2]. Невдовзі братам пощастило породичатися з гетьманом Богданом Хмельницьким. 1651 року Хмельницький у третьому шлюбі одружився з Ганною Золотаренко,

Дружина гетьмана Богдана-Зіновія Хмельницького, ймовірно – Ганна Золотаренко. Портрет XVII ст.

(як називають її тогочасні документи – Пилипихою), котра лишилася удовою після смерті свого першого чоловіка, козацького полковника. На думку М.Грушевського, це міг бути один із ватажків козацького війська на прізвище Пилип або Пилипець, який загинув під час невдалої Берестецької кампанії 1651 року [3].

Ганна Золотаренко прийшла в родину Богдана Хмельницького невдовзі після тяжкої родинної драми, пов'язаної зі зрадою та засудженням на смерть другої дружини гетьмана шляхтянки Гелени (як відомо, у першому шлюбі Б.Хмельницький дуже рано овдовів: його перша дружина Гафія Сомко, сестра майбутнього Переяславського полковника Якіма, померла у 1647 році). Ганна не тільки стала вірною дружиною гетьмана, що користувалася великою повагою серед його найближчого оточення, але, на думку істориків, сприяла приборканню свавільної “козацької вольниці” при гетьманському дворі і невдовзі надала йому цілком пристойного європейського вигляду. За влучним висловом М.Грушевського, якщо цей шлюб і не був союзом романтичної любові, то принаймні звів воедино дві дуже впливові українські козацькі родини, сприяв зміцненню позицій та авторитету гетьмана [4].

Церемонія шлюбу відбулася з великими урочистостями у Корсуні наприкінці липня - на початку серпня 1651 року. Від попередніх двох шлюбів Ганна Золотаренко мала кількох дітей (синів Кіндрата, Данила, Степана, Осипа та інших), і всі вони увійшли в гетьманську родину, прийнявши його прізвище і ставши названими братами та сестрами нащадкам Хмельницького. Нова дружина гетьмана стала не тільки авторитетною господинею в домі свого чоловіка, але й брала активну участь в його дипломатичній та адміністративній діяльності. 1655 роком датується підписаний Ганною універсал, який застерігав майнові права Прилуцького Густинського монастиря, забороняючи прилуцьким міщанам зазіхати на монастирські володіння, даровані князями Вишневецькими, – факт досить несподіваний в історії України. В інших європейських країнах повноваження видавати подібні майнові документи мали лише дружини монархів [5].

Зважаючи на великий авторитет Ганни Золотаренко та її вплив на чоловіка, у вересні 1655 р. польська королева надіслала їй багаті дарунки та звернулася з особистим листом, у якому просила клопотатися перед козацьким гетьманом про укладення мирної угоди з Польщею. Богдан Хмельницький був дуже зворушений цим зверненням, але визнав політичну ситуацію передчасною для такого перемир'я [6].

Ставши матір'ю для вже дорослих дітей Хмельницького, Ганна змогла знайти контакт із запальним Тимошем, який став значно спокійнішим та більш врівноваженим. Особливо шанував свою мачуху значно м'якший за вдачею молодший Юрась. Мабуть не без впливу Ганни він їде до Києва здобувати освіту. Поважно ставилися до мачухи й доньки Богдана. Вона тяжко сприйняла смерть у 1653 р. старшого з дітей Хмельницького – Тимоша. Забігаючи наперед, зазначимо, що Ганна пережила і самого Богдана. Є відомості, що після смерті гетьмана у 1657 році, вона прийняла чернецтво в одному з київських монастирів під ім'ям Анастасії [7].

Звичайно, родинні зв'язки з гетьманом відкрили для братів широкі перспективи у військовій кар'єрі. Особливо близьким до гетьмана був Іван Нечипорович Золотаренко (або, як його ще називали – Нечипоренко). У серпні – листопаді 1651

році він виконує дипломатичні доручення гетьмана, беручи участь у посольстві корсунського полковника Лук'яна Мозирі до Москви. Польські хроністи називають Івана Золотаренка серед активних учасників битви під Батогом влітку 1652 року, вважаючи його ініціатором жорстокої розправи над польськими полоненими шляхтичами (козаки начебто викупали у татар польських полоняників, щоб страчувати їх; на думку М.Грушевського, ці свідчення мають легендарний характер і не відповідають дійсності) [8].

Близько 1652 р. Іван Золотаренко очолив найбільший у Лівобережній Україні Ніжинський полк, змінивши на посаді полковника Лук'яна Сухиню, активного учасника бойових дій 1650-1651 рр. Липнем 1652 р. датується перший універсал, підписаний рукою полковника І.Золотаренка.

Посада полковника Війська Запорізького у ті часи передбачала не тільки командування військовим з'єднанням, але й адміністративне керівництво територією, що входила до складу полку. Новий ніжинський полковник відразу ж виявив свої організаторські здібності – ретельно дбав про військову організацію підпорядкованих йому козаків і водночас активно сприяв економічному розвитку міста. 12 липня 1652 р. (тут і далі дати подано за старим стилем – *авт.*) він підписав охоронний універсал ніжинським купцям, які переганяли у Московщину худобу для продажу на Севському ярмарку під Брянськом. У вересні 1652 р. торгові люди з Ніжина за офіційним дозволом Івана Золотаренка торгували у російському місті Калузі, а в грудні того ж року – перебували зі своїми товарами у порубіжному Севську [9].

Свою діяльність на посаді ніжинського полковника Іван Золотаренко розпочав у дуже складний час. Поразка під Берестечком фактично звела нанівець усі попередні досягнення Хмельниччини. Почалися стихійні виступи козацької голоти та селян, невдоволених умовами Білоцерківської угоди. З великими труднощами Богдану Хмельницькому вдалося мобілізувати сили для подальшої боротьби, відродити козацьке військо, ліквідувати небезпечні спалахи міжособної ворожнечі, що загрожували перерости в громадянську війну.

За цих складних умов у свідомості більшості населення України здобуває популярність ідея союзу з Московською державою. В особі царя Олексія Михайловича прихильники цієї ідеї бачили передусім єдиновірного захисника православної віри та надійного військового союзника.

Безумовно, Іван Золотаренко поділяв погляди Богдана Хмельницького щодо союзу з Московією і особисто доклав чимало зусиль до встановлення дипломатичних стосунків з російським урядом. 9 липня 1653 року Іван Золотаренко разом із чернігівським полковником Степаном Подобайлом зустрічав у Чернігові сівських вістунів, які прибули в Україну для з'ясування військово-політичної ситуації. Під час зустрічі полковники засвідчили свою прихильність до московського царя та виявили бажання, щоб він прийняв козацьке військо “під свою руку”. Коли до Чернігова прибули почепські дворяни, що розшукували селян-втікачів, Золотаренко запросив їх до себе. Козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, під час якого полковник наказав на честь московського царя Олексія Михайловича грати в музику і бити в литаври та пити за “государеве здоров'я”. На слушну думку М.С.Грушевського, подібні речі в той час мабуть були звичним шаблоном у зносинах

з московськими посланцями [10].

Але офіційна Москва не поспішала з активною допомогою у військових діях проти Польщі, і лише 1 жовтня 1653 року Земський собор ухвалив прийняти Військо Запорізьке під протекторат московського государя. Рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р. про визнання зверхності російського царя викликало суперечки в українському суспільстві. У цій ситуації Іван Золотаренко, як і більшість представників старшини, підтримав гетьмана Богдана Хмельницького. 24 січня 1654 р. ніжинський полковник приймав у Ніжині, адміністративному центрі свого полку, московське посольство боярина Василя Бутурліна, яке мало привести тамтешніх мешканців до присяги на вірність царю Олексію Михайловичу.

Зустріч московського посольства супроводжувалася у Ніжині пишними урочистостями, передбаченими тогочасним дипломатичним етикетом. За 5 верст перед містом під розгорнутими полковими корогвами, разом з підпорядкованими йому козаками Ніжинського полку, зустрічав полковник Іван Золотаренко російських посланців. Біля стін міської фортеці до гостей вийшли хресною ходою протопоп ніжинський Максим Филімонович разом із священниками і представниками міського магістрату. Від імені усіх ніжинців отець Максим привітав гостей урочистою промовою. Під звуки гарматних пострілів процесія увійшла до міста, де в Троїцькому соборі було відслужено молебень за здоров'я московського царя. У цей день на вірність Москві в Ніжині складала присягу 2 тисяч міщан та козаків [11].



Миколаївський собор у Ніжині (1655-1658)

Переяславська рада 1654 р. та укладення угоди з Москвою допомогли нарешті реалізувати плани спільних дій проти польсько-литовського війська. Суворим випробуванням, що потвердило талант Івана Золотаренка як розумного стратега та полководця, стала напружена військова кампанія 1654 року. У той час, коли війська Богдана Хмельницького вели запеклі бої з польською армією на Поділлі, Іван Золотаренко виконував особливі доручення гетьмана по обороні північних рубежів Чернігівщини від військ литовського князя Януша Радзивілла.

У грудні 1653 р. було оголошено загальний збір під Черніговом козаків Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків. Водночас за наказом Івана

Золотаренка у Салтиковій Дівичі розташувалися союзні козакам наймані татарські загоны [12].

Усі ці приготування не були раптовими. Вже у лютому 1654 р. польсько-литовські війська підійшли до стін Стародубського замку. Януш Радзивілл розіслав по лівобережних містах листи, у яких закликав українців повернутися під зверхність польського короля. Українським загонам вдалося швидко організувати оборону. Назустріч литовському війську рушили козаки під проводом полковника Івана Золотаренка. А на допомогу козакам із Сєвська вийшло російське стрілецьке військо воєводи Андрія Бутурліна. В результаті успішної військової операції союзникам вдалося перехопити стратегічну ініціативу та зупинити просування Радзивіллового війська [13].

Після того, як у війну з Польщею вступила Москва, відбулося суттєве перегрупування сил. У квітні 1654 р. сам цар Олексій Михайлович виступив у похід для здобуття Смоленської фортеці, бо в Москві в цей час лютувала епідемія “морової язви”. Але подальші події показали, яким різними були погляди урядів гетьмана і московського царя на завдання цієї війни. Богдан Хмельницький та козацька старшина сподівалися, що московське військо надасть їм допомогу у визволенні України від польського панування. Цар Олексій Михайлович, у свою чергу, вимагав від гетьмана військової допомоги для завоювання Білорусі та повернення Московській державі захоплених поляками Смоленських земель.

У травні 1654 р. Богдан Хмельницький відрядив у Білорусь козацький корпус, що складався з підрозділів Ніжинського та Чернігівського полків і налічував 20 тисяч конного і пішого війська та артилерію (7 гармат та 2 пищалі). Командувати цим корпусом було доручено ніжинському полковнику та наказному гетьману Івану Золотаренку. З метою координації дій та ефективного керівництва військом було утвоєно своєрідний штаб, до якого увійшли військовий суддя Силуян Мужилівський, військові осавули Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський, обозний Іван Рябуха, військовий хорунжий Кіндрат Волховський, військовий писар Іван Григорович. Особливу роль у поході відігравав ніжинський протопіп Максим Филімонович, який вирушив разом із Золотаренком та став не тільки його духівником, але й довіреною особою. Справедливою видається думка М.Грушевського, що знаменитий ніжинський священик не тільки був автором більшості документів, виданих в цей час Іваном Золотаренком, але й, вірогідно, керував його тактикою [14].

Метою походу козаків Івана Золотаренка було взяття і знешкодження Гомельського замку, який лишався на той час опорним пунктом польсько-литовських військ для військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Безумовно, Богдан Хмельницький надав своєму швагеру та наказному гетьману відповідні інструкції. Але царський уряд мав зовсім протилежні плани. Козаків І.Золотаренка хотіли бачити в першу чергу під Смоленськом, де московське військо розгорнуло найголовніші (з точки зору Москви) операції. Цар приставив до наказного гетьмана свого агента Тимофія Спасителя, неодноразово надсилав Івану Золотаренку письмові накази негайно рушати на здобуття Смоленська, але останній наполягав, що взяття Гомеля є надзвичайно важливим із стратегічної точки зору, і не виконавши цього завдання,

козацьке військо не зможе рушити далі. 7 серпня 1654 року, у відповідь на черговий наказ Олексія Михайловича вирушити під Оршу, Іван Золотаренко змушений був відрядити на поміч московитам невеликий загін під командуванням свого брата Василя, повідомивши цареві: “Замість себе я, відірвавши утробу від серця мого, посилаю тим часом Вашій Царській Величності мого рідного брата Василя Никифоровича, полковника ніжинського... а з ним тисячу козаків. А коли нам Господь допоможе і тих злодіїв за їх беззаконства віддасть нам до рук, я не загаюю зараз іти, як годиться, на службу Вашої Царської Величності, і готов сміливо вмирати..., незважаючи на небезпеку жон і діток у краях наших” [15].

Білоруський похід для українського війська був надзвичайно вдалим. За короткий час наказному гетьману Івану Золотаренку вдалося підкорити майже всю Південну Білорусь. Одне за одним шле він московському цареві донесення про захоплення білоруських фортець. 13 серпня після місячної облоги здалося місто Гомель, яке обороняли 2 тисячі литовських жовнірів. 25 вересня козаки Івана Золотаренка увійшли до міста Чечерська, 29 серпня від польсько-литовських військ було звільнено Новий Бихів. Успішними були й дії козаків під командуванням брата ніжинського полковника Василя Золотаренка, котрі допомагали московському війську штурмувати Смоленську фортецю. 10 вересня 1654 року після завзятого опору склала зброю польська залога, що обороняла Смоленськ. Як відзначали сучасники, козаки, котрі брали участь в облозі та штурмі міста, виявили себе мужніми та хоробрими вояками.

Не менш результативною для Івана Золотаренка була й кампанія 1655 року. Просування українського війська углиб Білорусі було впевненим та безупинним. У червні 1655 р. його загони переправилися через річку Березину, розгромили литовське військо під Мінськом, захопили місто Свіслоч. 1 серпня 1655 р. наказний гетьман вступив у Вільно, звідки спрямував своїх козаків на Гродно і далі – за Німан, у напрямку Бреста [16].

Військові послуги, надані московському цареві українськими козаками і, в першу чергу, – їхніми ватажками, були належно відзначені. Ще у вересні 1654 р. Іван та Василь Золотаренки у складі великої делегації від війська Запорізького відвідали царську ставку під Смоленськом, де були обласкані російським самодержцем і отримали багаті пожалування. Вже в ході війни з Польщею козацька старшина виявила неабиякі амбіції та апетити, прагнучи зміцнити своє економічне становище. Не був винятком із цього правила і ніжинський полковник. Перебуваючи у царському таборі, Іван Золотаренко звернувся з проханням віддати йому у володіння міста Батурин, Борзну та Глухів з належними до них землями. Цар Олексій Михайлович охоче задовольнив це прагнення наказного гетьмана. Не відставав від брата й Василь Золотаренко, випросивши собі право на володіння містами Меною та Новими Млинами з околицями. Таким чином вже у цей час російський уряд зробив першу спробу привернути на свій бік українську старшину шляхом щедрих подарунків і земельних надань [17].

Однак стосунки між царським урядом і гетьманською адміністрацією в цей час були далеко не безхмарними. Перше непорозуміння поміж Іваном Золотаренком та московськими урядовцями виникло ще у березні 1654 р. Конфлікт розгорівся тоді, коли ніжинському полковнику доповіли, що у Борзні козаки затримали челядників

воеводи Федора Волконського і стрілецького голови Олексія Мещерінова та звинуватили їх у викраденні українських підданих. Перебуваючи у Києві, Ніжині та Борзні, слуги цих російських можновладців набирали серед місцевої бідноти хлопців-робітників для своїх господарів – “взяли з волі” двох дорослих чоловіків та шістьох підлітків і намагалися провезти до Московщини. Жорстока війна, яка тривала вже п’ятий рік, призвела до погіршення економічного стану та добробуту населення, і тому Україна була переповнена збіднілими наймитами, які перебивалися випадковими заробітками або жили за рахунок милостині. Не маючи жодної можливості прогудувати себе, вони добровільно ставали холопами.

Реакція на цю подію Івана Золотаренка, який перебував тоді у Борзні, була надзвичайно бурхливою: він наказав відібрати наймитів і відіслати до свого двору, а головного винуватця Івана Григор’єва – жорстоко покарати: повісити за містом. В останній момент ніжинський полковник відмінив смертну кару та розпорядився прикувати злодія до стовпа на ринковій площі. Коли ж товариш покараного прийшов до Івана Золотаренка “бити чолом”, то полковник накричав на нього, звинувативши у тяжкому злочині, та вдарив по голові “шаблею плазом”.



Євангеліє 1658 р. в коштовному окладі. Подарунок Василя Золотаренка Ніжинському Миколаївському собору (Київський державний музей історичних коштовностей, ДМ-7900)

Жорстоке поводження Івана Золотаренка з винуватцями не повинно шокувати. За тодішніми законами викрадення чужих підданих розглядалося як державний злочин. Вивчивши справу, московські бояри засудили злодіїв до смерті, і лише цар Олексій Михайлович пом’якшив вирок, наказавши бити їх канчуками посеред торгу. До того ж, ніжинський полковник був сином свого суворого часу і відзначався досить крутою вдачею. (Так, московські вістунни тоді повідомляли до царського двору, що козаки

Золотаренка не люблять саме за його запальний характер, і що наказний гетьман одного разу “напився п'ян” і вбив у пориві гніву військового суддю Мужилівського [18]).

Реакція Ніжинського полковника на конфлікт однозначно свідчить про те, що українська старшина добре розуміла державні інтереси молодого козацької республіки й готова була відстоювати їх. Цей інцидент спричинив до офіційного листування поміж російським царем та українським гетьманом, причому цар наполягав на тому, щоб Богдан Хмельницький заборонив своїм полковникам власноруч карати московських підданих, що скоїли злочин, а дозволив лише затримувати їх та відправляти до Москви на боярський суд [19].

Невдовзі спалахнув новий серйозний дипломатичний конфлікт поміж українським та московським військовим командуванням у Білорусі. Виконуючи інструкції гетьмана Б.Хмельницького, Іван Золотаренко почав запроваджувати на відвойованих білоруських землях українську адміністрацію та козацьку організацію війська, формував полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні. Він навіть перебрав на себе титул “гетьмана Сіверського”. Активну допомогу в цьому йому надавав протопіп Максим Филімонович, котрий від імені Київського митрополита Сильвестра Косова та гетьманської адміністрації розсилав листи до мешканців білоруських міст і білоруської православної шляхти із закликами не чинити опір козацьким військам. Надзвичайно цікавим, на наш погляд, є лист, надісланий протопіпом Максимом 2 вересня 1654 року до мешканців міста Могильова. Звертаючись до міщан і “всякого чину людей”, отець Максим переконував їх підкоритися наказному гетьману Івану Золотаренку, закликав, щоб вони до Війська Запорізького хилились і під оборону гетьманів запорізьких і цілого війська піддалися, аби, борони Боже, “Москва не хотела по своем праве й право поставити совершенно в вашем городе, но чтобы також теми статьями й правами радовалися, какие его царское величество изволил и дал Украйне нашей с паном гетманом” [20].

Можна гадати, що подібні листи ніжинського протопіпа не були поодинокими і мали певний відгук серед білоруського населення. І справді, у червні 1654 року в таборі Івана Золотаренка з'явилась делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським. Делегація, до складу якої увійшло понад 400 могилівських міщан, заявила, що має бажання, подібно до Богдана Хмельницького, піддатися під протекцію московського царя. Але надзвичайно цікавим було те, що К.Поклонський заявив І.Золотаренку про своє бажання скласти присягу не московським боярам, а українському гетьману. І.Золотаренко відразу ж відрядив К.Поклонського до Чигирина, надавши йому для охорони загін козаків.

Дізнавшись про це московські бояри висловили своє незадоволення діями наказного гетьмана. Вони вимагали, щоб білоруська шляхта присягала безпосередньо цареві Олексію Михайловичу, оскільки вважали звільнені козаками білоруські землі такими, що належать московському государю. Але І.Золотаренко, обмежившись звичайною відпискою московським боярам, рішуче продовжував політику “показачення” Білорусі [21].

Але невдовзі білоруська шляхта, котра спочатку охоче погодилася на союз із московським царем і навіть почала від нього отримувати багаті пожалування,

втратила надію з допомогою московського війська звільнити свою батьківщину від польського панування, знову повернулася у підданство Речі Посполитої.

Причина конфлікту, що стався взимку 1654-1655 рр., на думку М.Грушевського полягала в тому, що білоруська еліта в особі К.Поклонського прагнула перебрати до своїх рук всю владу на визволених білоруських землях, завести свою “білоруську” козачину. Гетьманська адміністрація, представником якої був І.Золотаренко, у свою чергу, не хотіла подібної самостійності К.Поклонського, прагнула бачити його лише своїм агентом в Білорусії, а завойовані козаками землі рахувала новою провінцією Війська Запорізького.

З іншого боку, вагомим чинником загального незадоволення білоруського населення політикою московського уряду стало розташування російських військ на зимові квартири та зловживання й утиски, що при цьому чинилися місцевим жителям. У відповідь на протести московські воєводи розгорнули репресії проти всіх, хто висловлював будь-яке незадоволення. У січні 1655 року цар видав наказ рішуче запобігати “шатості і зраді”, яким фактично санкціонувалися арешти і відсилення до Москви всіх підозрілих, поголовне побиття та саджання до в’язниць [22].

24 березня 1655 року Костянтин Поклонський разом з литовським гетьманом Янушем Радзивіллою надіслав до ніжинського протопопа Максима Филімоновича надзвичайно емоційного листа, в якому пояснював, чому він “удался до першого пана”, тобто повернувся в підданство до польського короля. Звинувативши московського царя та його бояр у підступності, К.Поклонський писав: “золотые слова на листах шляхте й местом подавано, а самой шляхте й мешаном железные волности на ногах (тобто кайдани – авт.) надавали..., однолично вместо лучшего в пушцию горейшую неволю впали есмя было”. Описуючи жорстокі репресії, котрі чинили московські воєводи проти православних міщан і духовенства після взяття Смоленська та інших білоруських міст, К.Поклонський гірко картав себе за помилку і переконував полковника Івана Золотаренка не зраджувати своєї вітчизни службою московському царю і просив зважати на тих православних, життя яких козацькі війська піддають небезпеці під час штурму білоруських міст [23].

Але полум’яні заклики білоруського шляхтича не мали вагомого впливу на Івана Золотаренка. Це можна пояснити тим, що з точки зору московського уряду юридичний статус Білорусії суттєво відрізнявся від становища України. Цар Олексій Михайлович вважав білоруські землі здобутими в результаті військових дій, отже і поводився з ними як завойовник. На відміну від Білорусії, Україна піддалася Москві добровільно, отже розглядалася як, хоча і не зовсім рівний, але все ж таки суб’єкт переговорів. Враховуючи ці обставини, нова українська політична еліта все ще сподівалася відстояти свої інтереси перед московським урядом. У свою чергу, царський уряд зробив спробу привернути українську старшину на свій бік за рахунок багатих подарунків.

Ще одним важливим, на наш погляд, аспектом діяльності Івана Золотаренка в цей час стали його таємні дипломатичні зносини зі шведським королем Карлом Густавом, котрий в цей час здійснював військові операції на теренах Польщі. Безумовно ці зносини відбувалися за дорученням гетьмана Богдана Хмельницького і свідчили про те, що гетьман почав розчаровуватися у своїх “союзницьких” взаєминах з Московією

(нагадаємо, що Швеція була давнім суперником Московської держави у Балтійському регіоні, і зносячись без відома московського государя зі шведами, гетьман відверто порушував свої зобов'язання перед Олексієм Михайловичем). На думку М.Грушевського, відсилаючи у вересні 1654 року з особистими листами до Карла Густава свого сотника Івана Петровича, І.Золотаренко виконував безпосереднє доручення Б.Хмельницького і намагався домовитися зі шведами про спільні дії проти Польщі. Відомий лист від короля Карла Густава до Івана Золотаренка від 14 листопада 1654 року, в якому йдеться про 10 тисяч козаків, що їх ніжинський полковник обіцяв на підтримку королеві під час його військової кампанії у Польщі та Пруссії. Але козацьке військо на той час не знадобилося, бо шведи на той час вже швидко і успішно досягли своєї мети [24].

Незважаючи на загальний успіх кампанії 1654–1655 рр., козацькому війську не вдалося ліквідувати деякі центри опору польсько-литовської шляхти. Одним із таких осередків стала фортеця Старий Бихів, розташована на правому березі Дніпра. Оборонні споруди фортеці та непрохідні болота довкола не дали змоги козакам відразу її захопити. Облога Старого Бихова затяглася на кілька місяців. Керівництво військовою операцією взяв на себе сам Іван Золотаренко. Але ця операція стала останньою в житті талановитого полководця. 7 жовтня 1655 року під час кровопролитної битви під стінами Старого Бихова Івана Золотаренка було тяжко поранено в ногу. Поранення виявилось смертельним. Ось як повідомляє про цю подію автор “Літопису Самовидця”: “Іван Золотаренко, повернувши від его царської величності з Литви, підійшов з військом козацьким під Бихів Старий, і там оний в облеженню держав, де на коню під час потреби оного на герцу в ногу пострелено з мушкета, од которої ноги і помер під Биховом.” Імовірно, вогнепальна рана спричинила до запалення, яке зупинити в умовах облоги тогочасними медичними засобами не вдалося. Так відійшов від цього світу ніжинський полковник, один з найяскравіших козацьких полководців доби Хмельниччини... [25].

Труну з тілом загиблого наказного гетьмана з великими почестями доставили до Ніжина, де козаки та міщани віддали йому останню шану. З Ніжина тіло покійного перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Христового. Похорон мав відбутися відразу ж після Різдвяних свят, а до того труну поставили на катафалку у дерев'яному Миколаївському храмі за містом. Одначе лиха доля готувала хороброму ніжинському полковнику останнє, цього разу посмертне випробування. 28 грудня 1655 р. під час Різдвяної служби, яку відправляли ніжинські священики на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем, ігуменом Діонісієм та духовенством міста Корсуня, у Миколаївському храмі, де стояла труна з тілом небіжчика, через недогляд церковного старости, що складав у коморі непогашені свічки, спалахнула пожежа. Свідком цієї жахливої трагедії був автор “Літопису Самовидця” (“сам там був і набрався страху немалого”), за свідченням якого в храмі за якихось чверть години згоріло понад 430 чоловік, що були присутніми на Богослужінні. Тільки не багатьом пощастило врятувати своє життя... Говорили, що сам гетьман Богдан Хмельницький, що був присутній на цій службі, зміг урятуватися, оскільки незадовго перед початком пожежі вийшов з храму... [26].

Після жахливої трагедії, що сталася мешканцям Корсуня вже було не до жалібних церемоній над тілом свого славного земляка. За свідченням Самовидця, у місті тоді не було жодної родини, яка б не оплакувала загибель у полум'ї когось із рідних та близьких. І як тільки згас вогонь на місці трагедії, брат покійного полковника Василь Золотаренко з козаками відшукав недогорілу труну з тілом нещасного небіжчика, і на швидку руку закінчив той похорон...

Загибель ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана Золотаренка стала великою втратою не тільки для гетьмана Богдана Хмельницького, але й для всієї козацької старшини та її політики. Ось яку вичерпну характеристику дав М.С.Грушевський хороброму Ніжинському полковнику Івану Золотаренку на сторінках своєї фундаментальної “Історії України-Русі”: “Се була болюча втрата. Іван Золотаренко під час сеї білоруської війни виявив неабиякі здібності стратега і політика і вийшов на друге місце по гетьмані, поруч Виговського. Обсадивши полковництво ніжинське і стародубське своїми братами, він твердо тримав Сіверщину в своїх руках: титул “сіверського гетьмана”, що він носив, поруч титулу гетьмана наказного, мало цілком реальне значення, Сіверщина в його руках фактично відокремилася в осібне політичне, адміністративне поняття. Підлягаючи загальним директивам і розпорядженням “гетьмана запорозького”, вона стояла під безпосереднім правлінням свого “сіверського гетьмана”... З моментом, коли наступило фактичне перемире (поляків з Москвою – *авт.*), з кінцем осені 1655 р., ... відносини стабілізувалися, і козаки стали непотрібні; скориставши з смерті Золотаренка їх стали випроводжувати з Білоруської території. Коли б Золотаренко був живий, мабуть багато пішло б інакше...”[27]

* * *

Після загибелі Івана Золотаренка ніжинське полковництво з усіма його військовими та адміністративними турботами перейшло до його молодшого брата Василя.

Оцінюючи ту роль, яку відіграв Василь Золотаренко в українській історії доби “Руїни”, мусимо визнати, що на відміну від свого брата-попередника, у нового ніжинського полковника не було яскравих здібностей політика, дипломата та військового. Не маючи чіткої політичної орієнтації, він розгубився у складних взаємовідносинах між різними угрупованнями козацької старшини. Шукаючи особистої вигоди та задоволення власних амбіцій, перекидався він з одного табору до іншого. Потрапивши під вплив ніжинського протопопа Максима Филімоновича, Василь Золотаренко став слухняною маріонеткою в руках спритного священика-авантюриста, остаточно втратив авторитет серед козаків, які зневажливо називали його “Васютою”.

Протягом 1654-1655 рр. Василь Золотаренко дотримувався промосковської орієнтації, брав участь у військових діях під Смоленськом та на теренах Білорусі. Але, ставши після загибелі Івана Золотаренка ніжинським полковником, він протримався на цій посаді лише декілька місяців. На початку 1656 р. гетьман Богдан Хмельницький, якого, імовірно, не влаштовували здібності В.Золотаренка, усунув його з посади та передав полковництво досвідченому у військових справах Григорію Гуляницькому. Приводом для такого рішення гетьмана був несподіваний відхід

козаків Ніжинського полку з-під стін Старого Бихова. Як з'ясувалось під час слідства, наказ про відступ козакам віддав полковник Василь Золотаренко, хоча об'єктивних причин для такого відступу не було [28].

Відійшовши на деякий час від командування полком, В.Золотаренко залишив за собою старшинську посаду та оселився в Ніжині. Тут, у центрі міста, він придбав собі великий будинок, розташований “в самому ринку, проти рибного торгу”. Головною справою козака Васюти в цей час стає піклування про будівництво та оздоблення мурованого п'ятибанного полкового Миколаївського собору, закладеного ще у 1655 р. коштом та працею покійного брата Івана. Тривалий час у соборі зберігалися Євангеліє у коштовному окладі та Ікона Святителя Миколи, подаровані В.Золотаренком у 1658 році. Всі, хто знав Василя Золотаренка в цей період, відзначали надзвичайну жагу останнього до накопичення багатств. Хорватський католицький проповідник та місіонер Ю.Крижанич, який відвідав Ніжин у 1659 р., писав, що бачив на ніжинському майдані великий купецький амбар, в якому В. Золотаренко тримав здобуті під час військових походів коштовні речі [29].

Політичні уподобання В.Золотаренка в цей час відзначалися крайньою непослідовністю. Під час гетьманування Івана Виговського, “козак Васюта” стає одним з активних його помічників, а у 1658 р. навіть бере участь у придушенні антигетьманського заклоту полтавського полковника М.Пушкаря. Навесні 1659 р., під час драматичних подій Конотопської облоги, В.Золотаренко разом із ніжинськими козаками та найманими татарськими загонами намагався відстояти від московських військ місто Борзну. Але московські вояки зламали опір козаків та вдерлися до міста, учинивши там жорстокий погром. Керовані В.Золотаренком загоони відступили до Ніжина. 27 травня під стінами Ніжинського замку відбулася кровопролитна битва. Після тривалого опору козаки були змушені відступити та зачинитися за брамами фортеці. Московські війська не наважилися штурмувати Ніжин, а вже 29 червня у битві під Конотопом зазнали жорстокої поразки від українського війська. Гетьман І.Виговський високо відзначив заслуги В.Золотаренка, виклопотавши для нього у польського короля Яна Казимира “нобілітацію” – шляхетський лицарський титул [30].

Але невдовзі, переконавшись, що політика Івана Виговського не має широкої підтримки, а сам гетьман втратив вплив, Василь Золотаренко за першої-ліпшої нагоди перекинувся на бік антигетьманської опозиції. Спочатку, скориставшись послугами протопопа Максима Филімоновича, Васюта почав налагоджувати зв'язки з московським урядом. А 1 вересня 1659 р., разом із уже згадуваним нами ніжинським протопопом та переяславським полковником Тимофієм Цецурую, Золотаренко піднімає в Ніжині повстання проти І.Виговського. Скориставшись від'їздом полковника Г.Гуляницького, переяславські козаки вдерлися до Ніжинського замку та разом із місцевими жителями почали винищувати польську залогу, розташовану в місті [31].

Розправившись з польськими жовнірами, В.Золотаренко швидко відрядив до Путивля, де в цей час стояло російське військо князя О.Трубецького, велику делегацію ніжинців на чолі з протопопом Максимом. Спритний ніжинський протопіп не тільки повідомив московським можновладцям про антигетьманське повстання в Ніжині, але й виклопотав у бояр прощення для Василя Золотаренка. Після вересневих

подій 1659 р. вже ніщо не могло завадити Васюті зайняти посаду полковника ніжинського. Враховуючи як попередні послуги В.Золотаренка, надані росіянам під час кампанії 1654-1655 рр., так і участь в заколоті проти І.Виговського, цар Олексій Михайлович щедро пожалував полковника, надавши йому право володіння містом Гомелем “с волостью и уездом” [32].

Невдовзі цар Олексій Михайлович доручив Василю Золотаренку разом із князем Микитою Одоєвським вести переговори з польськими комісарами про “границы и рубежи Малыя России”. Зберігся текст царської інструкції посланцям на переговори з польською стороною, у якій було наказано “великим и полномочным послом и полковнику Василю Золотаренку с товарищи с полскими комиссары говорить о рубежах” і відстоювати московське право володіння українськими землями “по реку Буг во веки”. Хоча переговори з поляками про кордон не відбулися, царське доручення Василю Золотаренку можна розглядати як досить красномовне свідчення того високого ступеня довіри, що його здобув у той час ніжинський полковник [33].

Політичні зміни в Лівобережній Україні, що відбулися після падіння уряду гетьмана І.Виговського, не призвели до стабілізації громадського буття. Виснажене тривалими військовими діями суспільство розкололося на два великих політичних табори: промосковський, що спирався на військову допомогу московського царя, та державницький, який у надзвичайно складних умовах був змушений шукати підтримки з боку Польщі або Туреччині. До політичних суперечок додалося ще й соціальне протистояння поміж козацько-селянськими низами та заможним міщанством і старшиною. Події цього драматичного періоду української історії залишилися в народній пам’яті під гіркою назвою “Руїни”.

Після усунення від влади у 1661 р. гетьмана Юрія Хмельницького в Україні склалася надзвичайно напружена ситуація, коли претендентами на гетьманську булаву виступили три кандидати, кожний з яких мав у своїх руках чималі військові сили. Цими претендентами були переяславський полковник і наказний гетьман Яким Сомко (він так само, як і Василь Золотаренко, доводився шурином Богдану Хмельницькому по першій його дружині Гафії), ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Між суперниками почалася жорстока боротьба, в хід пішли доноси, наклепи, підступи, підкуп... Бурхливу “дипломатичну” діяльність у цей період розгорнув і колишній ніжинський протопіп Максим Филімонович, якого у 1661 р. московський уряд під ім’ям Мефодія висвятив єпископом на Білоруську єпархію. Займаючи промосковську позицію, єпископ Мефодій залучив до інтриг непередбачливого В.Золотаренка.

Суперництво поміж ніжинським полковником та наказним гетьманом Якимом Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Особливо яскраво проявилось це протистояння у червні 1661 р., коли позбавлений булави Ю.Хмельницький із польсько-татарськими військами обложив Якіма Сомка з козаками в Переяславі. Переяславські козаки на чолі зі своїм хоробрим полковником мужньо відбивали усі ворожі приступи та в складних умовах боронили місто. На допомогу їм вирушило стрілецьке військо Г.Ромодановського та Ніжинський полк на чолі з Василем Золотаренком. Дізнавшись про це, Ю.Хмельницький поспішно зняв облогу та відійшов до Канева. Щоб задовольнити свої амбіції та досадити суперникові,

В.Золотаренко переконав Г.Ромодановського переслідувати війська Ю.Хмельницького, не дочекаючись наказного гетьмана Я.Сомка з переяславськими козаками, які в цей час святкували зняття облоги. Цей маневр, звичайно, викликав незадоволення Я.Сомка, але так і не допоміг Васюті наблизитись до омріяної гетьманської булави.



Дарчий напис Василя Золотаренка на окладі Євангелія 1658 р., подарованого Ніжинському Миколаївському собору

Нове загострення відносин поміж Я.Сомком та В.Золотаренком відбулось у квітні 1662 р., коли козацька старшина на Козелецькій раді обрала гетьманом переяславського полковника. Відразу ж після ради ніжинський полковник Васюта та єпископ Мефодій оголосили результати виборів недійсними, бо на раду не допустили представників московського уряду та звинуватили Я.Сомка у зраді і таємних зносинах з правобережним гетьманом Павлом Тетерею, поляками й татарами [34].

Висунувши свою кандидатуру претендентом на гетьманську булаву, Василь Золотаренко розраховував не тільки на військову підтримку підлеглого йому Ніжинського полку. Як свідчить Самовидець, Васюта намагався підкупити багатими подарунками запорізьких козаків та російського воеводу князя Г.Ромодановського. Хитрі січовики охоче брали ці дарунки та клялися Золотаренку в щирій прихильності. Але одного разу довірені особи ніжинського полковника зустріли в шинку запорожців, які під чаркою повідали, що вони, м'яко кажучи, водять необачного претендента за ніс і коли справа дійде до загальної військової ради, то оберуть гетьманом свого кошового отамана Брюховецького. Войовничі січовики навіть відкрито погрозували розправитися з ненависною їм старшиною.

Обурений такою підступністю, Василь Золотаренко спалахнув гнівом та став підбурювати своїх сотників до походу проти Брюховецького. Але підняти Ніжинський полк йому так і не вдалося, бо кошовий отаман вже здобув чималу

популярність серед широких козацьких кіл завдяки демагогічній обіцянці відібрати на користь війська усі старшинські маєтності. Загальне невдоволення козацтва політикою старшини вилилося у заворушення в Ніжинському полку, коли козаки повстали проти В.Золотаренка та ледь його самого не забили. З великими труднощами полковникові вдалося заспокоїти бунтівливих козаків. Побачивши марність своїх сподівань на здобуття гетьманської булави, В.Золотаренко нарешті був змушений примкнути до партії свого колишнього суперника і шурина Якіма Сомка [35].

Суперництво поміж претендентами на гетьманську булаву тривало майже два роки. У лютому 1663 р. російський уряд видав наказ про скликання в Ніжині “Чорної” або загальної, з участю “черні” (козацької бідноти), військової ради. У кінці травня до Ніжина почали прибувати прихильники претендентів на гетьманську булаву. Обидві сторони готувалися до рішучого двобою. Тільки прибічників Брюховецького в Ніжин; прибуло понад 40 тисяч чоловік. Як свідчить “Самовидець”, кошовий отаман відверто скликав на раду козацьку голоту, обіцяючи віддати їм на пограбування двори заможних ніжинських старшин та купців [36].

На початку червня 1663 р. до Ніжина прибуло і московське посольство на чолі з князем Великогагіним, супроводжуване 8-тисячним стрілецьким загоном. Князю доручалося передати суперникам царський указ про обрання гетьмана та затвердити результати виборів. Уранці 17 червня 1663 р. місто Ніжин прокинулося від гучних ударів у литаври: це був сигнал, що скликав людей на раду. На великому майдані за Новим Містом, при Московській дорозі, де було встановлено високий намет князя Великогагіна, почали збиратися люди. Учасники Ніжинської ради утворили за козацькими звичаями велике коло, на середину якого вийшов князь і почав читати царський наказ. Але його ніхто не слухав, бо протистояння між двома ворогуючими таборами досягло критичної межі. В одному кінці натовпу люди гукали: “Сомка гетьманом!”, в іншому – “Брюховецького гетьманом!”. На майдані зчинився страшний галас, який переріс у криваву сутичку. Як свідчать очевидці, під час бійки чимало козаків було поранено, були навіть убиті. Масові сутички вдалося припинити тільки після того, як один з іноземних офіцерів, що перебував у складі російського війська, кинув у натовп кілька гранат.

В результаті зіткнення прибічники Брюховецького, які на раді мали переважну більшість, відібрали у Якіма Сомка гетьманські клейноди, зламали його бунчук, а на гетьманський стілець посадили свого отамана. Переляканий князь Великогагін був змушений заховатися в наметі під захистом стрільців, так і не затвердивши результатів виборів. Невдовзі він був змушений погодитися з вимогою Я.Сомка повторити вибори. Але події, що відбулися в ніч на 18 червня, остаточно вирішили долю гетьманської булави. У таборі наказного гетьмана розпочалося справжнє повстання. Розагітовані запорожцями козаки Якіма Сомка повстали проти своєї старшини, пограбували обози зі зброєю та, схопивши гетьманські клейноди, перейшли на бік Брюховецького. Яким Сомко, Василь Золотаренко та інші представники старшини були змушені шукати захисту в російському таборі. Наступного дня, 18 червня, знову відбулася рада. На цей раз тихо і спокійно присутні козаки обрали гетьманом Івана Брюховецького...[37].

У той час, як новообраний гетьман Іван Брюховецький приносив присягу на вірність московському цареві та святкував перемогу разом з князем Великогагіним, його суперників Я.Сомка, В.Золотаренка, чернігівського полковника А.Силича, ніжинського осавула П.Кильдія та інших було взято під караул в Ніжинському замку, їх майно було вилучене, описане та передане до військового скарбу. Згодом новообраний гетьман домігся від царя дозволу судити своїх колишніх суперників як зрадників військовим судом і 18 вересня 1663 р. стратив їх у Борзні [38].

Так закінчив своє життя ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але “Чорна рада”, яка поставила останню крапку в його військовій кар’єрі та житті, не стала кінцем “Руїни”. Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, з наслідків якої скористалися сусідні держави Московське царство та Польща. Остаточо втративши позитивний імпульс до створення національної державності, який так яскраво визначився за часів Хмельниччини, Україна розкололася на Ліво- та Правобережну...

Складні й суперечливі процеси, що відбувалися в цей час в українському суспільстві, накладали відбиток і на людські долі. Отже, не будемо поспішати однозначно оцінювати життя та діяльність братів Івана та Василя Золотаренків, бо вони були дітьми свого буремного часу, зрештою – просто людьми, і на відміну від нас, нащадків, не знали кінцевого результату бурхливих подій, в яких брали активну участь. Але, аналізуючи уривчасті факти їхніх біографій, що донесли до нас скупі історичні джерела, спробуємо відчутти дихання тієї епохи і зрозуміти всю складність та значущість того історичного перелому, що його переживала Україна в середині XVII століття.

ПРИМІТКИ

1. Документи середини XVII ст. називають ще одного з братів – Тимоша Оникієнка Золотаренка, який був учасником білоруської військової кампанії 1654 р., деякий час заступав як наказний полковник свого брата Василя під Могилевом, а згодом став полковником Стародубівським. Як вважає В.В.Кривошея, він міг бути для Івана та Василя двоюрідним братом по батьківській лінії. Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.2. – С.936; Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч.1. – С.66.
2. Реєстр Войска Запорозького 1649 г. // Чтения в обществе истории и древностей Российских – М., 1874.; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.2. – К., 1990. – С.252; Літопис Самовидця. – С.91.
3. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.312-313.
4. Там само. – С.313. На думку дослідників генеалогії гетьмана Б.Хмельницького, Ганна Золотаренко могла бути двоюрідною сестрою першої його дружини Гафії. Див.: Кривошея В.В. Вказана праця. – Ч.1. – С.58-59.
5. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – С.269.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С.42.
7. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.170; Бантиш-Каменський Д. История Малой России. – К., 1993. – С.190; Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С.841.
8. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.441-442

9. Воссоєдинення України с Росією. – К., 1953. – Т. 3. – С.224, 231–249.
10. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.562.
11. Воссоєдинення України с Росією. – К., 1953. – Т. 3. – С.485-486.
12. Акты, относящиеся к истории Южной й Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1878. – Т.Х. – С.174.
13. Там само. – С.330, 541-542.
14. Літопис Самовидця. – К., 1972. – С.68-69; АЮЗР. – СПб., 1878. – Т.Х. – С.284; Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.2 – С.909, 929.
15. АЮЗР. – Т.ХІV. – С.141-142; Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.2. – С.932.
16. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1992. – С.408–409; АЮЗР. – СПб., 1889. – Т.ХІV. – С.468-469.
17. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. Нежинский полк. – К., 1893. – С.4-5.
18. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.929.
19. АЮЗР. – СПб., 1878. – Т. X. – С.507-510.
20. АЮЗР – Т.ХІV. – С.151-152.
21. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 рр. – К., 1997. – С.36-38.
22. Грушевський М. Вказана праця.– Ч.2. – С.1081-1082.
23. АЮЗР – Т.ХІV. – С.549-551.
24. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1110.
25. Літопис Самовидця. – С.71.
26. Там само. – С.72. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1157.
27. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1159.
28. Лазаревский А. Вказана праця.– С. 5; АЮЗР. – М., 1861, – Т.ІІІ. – С. 519.
29. Лазаревский А. Вказана праця. – С. 6; Морозов О. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України. – 1992. – № 2. – С. 45-48.
30. АЮЗР – СПб., 1863. – Т.ІV. – С.115; Лазаревский А. Вказана праця. – С.6-7; Літопис Самовидця. – С.79-80.
31. Літопис Самовидця. – С.81-82; АЮЗР. – Т.ІV.– С.197-199.
32. АЮЗР. – СПб., 1867. – Т.V. – С.16.
33. АЮЗР – СПб., 1867. – Т.V. – С.15-16.
34. Літопис Самовидця. – С.88.
35. Там само. – С.88; Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина – 1888. – Т.ХХІ. – С.125; Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.250.
36. Літопис Самовидця. – С.89; Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні у 50–70-х рр. ХVІІ ст. – К., 1960. – С.237-238.
37. Літопис Самовидця. – С.91; Яворницький Д.І.. Вказана праця – С.251.
38. Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.252; Літопис Самовидця. – С.91.



Козацький Миколаївський собор
і Соборна площа в Ніжині.
Фото поч. ХХ ст.